

ISSN 2349-638X
Impact Factor 5.707

ICSSR, New Delhi Sponsored
National Level Seminar in Interdisciplinary subject

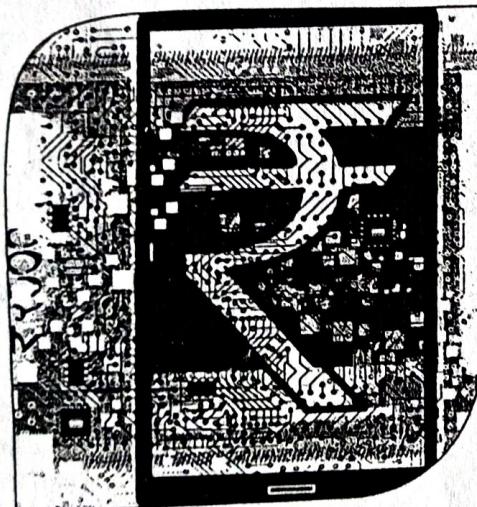
FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale), Tq.& Dist. Latur
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, TQ. & DIST. OSMANABAD. (MS)

Saturday, 28th December 2019

Pri. Dr. Haridas Fere
Chief Editor

Organized By
Department of Economics
Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki
Tq. & Dist. Osmanabad (MS).

Dr. Balasaheb Maind
Editor

Vol.
II

रोकडरहित अर्थव्यवस्था व रोकडरहित व्यवहाराचे विविध पर्याय

प्रा.डॉ. माधवराव नरसिंगराव विराद्वार
सहयोगी प्राध्यापक आर्थशास्त्र विभाग,
दिगंबरराव बिंदु महाविद्यालय, भोकर निं. नंदेड

प्रास्ताविक

प्राचीन काळी वस्तु विनिमय पद्धती होती. वस्तु विनिमय पद्धतीमध्ये येणाऱ्या अडचणीमुळे माणवाने पैशाचा शोध लावला. पैशाचा शोध केढा लागला, हे नक्की सांगता येणार नाही. परंतु पैसा अस्तीत्वात आल्यापासुन विनिमय व्यवहार रोख पैशाद्वारे केले जातात, म्हणजे कोणतीही वस्तु किंवा सेवा खरेदी करताना रोख रक्कम हीच सर्वांत महत्वाचे आणि प्रमुख पद्धती आहेत. भारतात मोठ्या प्रमाणावर रोख पैशाचा म्हणजेच नोटाह्वारे व्यवहार होतात. ही पद्धत बन्याच वर्षांपासून सुरु आहे. छापील नोटांच्या व्यवहारात भारत आघाडीवर आहे. प्राईस्वॉटर कपूर या संस्थेच्या 2015 च्या अहवालानुसार आपल्या देशातील व्यवहाराचे मूल्य विचारात घेतले तर अर्थव्यवस्थेमध्ये 98टक्के व्यवहार रोख या संस्थेच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे. आपल्या देशाशी तूलना करता येईल अशा चिन, चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण 68 टक्के आहे.

जगातील अनेक देशात रोकडरहित (Cashless) अर्थव्यवस्था स्वीकारण्यात आली असून भारत ही त्या दिशेने पावले टाकत आहे. जून 2016 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने "पेमेंट अँड सेटलमेंट सिस्टम इन इंडिया व्हिजन 2018" नावाचा अहवाल प्रसिद्ध केला. या अहवालात रोकडरहित अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी मध्यम व दीर्घ कालावधीच्या उपायांयेजनाचा. आराखडा सादर करण्यात आला. इलेक्ट्रॉनिक आणि डिजिटल व्यवहाराना प्रोत्साहन देणे, टॅक्स बेस वाढविणी, काळा पैसा कमी करणे आणि निवडणुक तसेच दहशतवादाला होणारा अवैध पतपुरवठा रोखणे ही घेय या अहवालात नमूद करण्यात आली आहेत. मा.प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी यांनीही 27 नोव्हेंबर 2016 च्या 'मन की बात' या कार्यक्रमात रोखमुक्त समाजाची कल्पना मांडली होती. त्यामुळे गेल्या काही दिवसापासून भारतीय अर्थव्यवस्था चलनाकडून कॅशलेशकडे मार्गीक्रमण करीत असल्याचे दिसते आहे. रोकडरहित म्हणजेच कशलेस व्यवस्थेसाठी सरकारने लोकांना उत्तेजन दिले आहे व डिजिटल व्यवहाराकडे लक्ष वैधले आहे. लहानलहान व्यवसायिकांनीही अर्थिक व्यवहारासाठी ओपीएस मशीन, पेटीएम, बडी, इंटरनेट बॉकिंग या अद्यावत बॉकिंगशी संबंधित प्रणालीचा वापर सुरु करून आपल्या व्यवसायाला गतिमान करण्याबोररच कॅशलेश अर्थव्यवस्था संकल्पनेचा पाया अधिक मजबूत करण्यास हातभार लावलेला आहे.

रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचा आशय :-

एखाद्या वस्तुचे मुल्य अथवा सेवेचा मोबदला, देयकाचा भरणा डेबीटकार्ड अथवा इंटरनेटच्या आधारे बॉकिंग प्रणालीचा वापर करून अथवा मोबाईल वरील विविध अंप्सच्या माथ्यमातून करणे, त्यासाठी कोणत्याही प्रकारे रोख कागदीचलन वापरले नाही तर तो व्यवहार रोकडरहित म्हणता येईल.

दुसऱ्या शब्दात रोकडरहित अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था की, जेथे जास्तीत जास्त अर्थिक व्यवहार डिजीटल माध्यमद्वारे पार पाढले जातात म्हणजेच धनादेश, डी.डी. क्रेडीटकार्ड, डेबीटकार्ड, आरटीजीएस, नेफ्ट द्वारे पार पाडल्या जातात अशा अर्थव्यवस्थेला रोकडरहित अर्थव्यवस्था म्हणतात.

संपुर्णपणे रोकडरहित अर्थव्यवस्था असणारा एकही देश आज जगात नाही. कॅशलेश व्यवहाराचा अधिकाधिक वापर करण्याच्यामध्ये प्रगत राष्ट्राचा समावेश असला तरी मुख्यत: डेमार्क, स्वीडन, नार्वे, हे देश वेगाने रोकडरहित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत आहेत. अमेरिकेत आज देशील सुमारे 45 टक्के व्यवहार रोख रक्कमेत केले जातात. डेमार्क आणि स्वीडन संपुर्णत: कॅशलेस होण्याची शक्यता असली तरी त्यासाठी असून किमान पाच ते दहा वर्ष लागतील असा अर्थतज्ञाचा दावा आहे. भारतात रोकडरहित अर्थव्यवस्थेमध्ये फारशी प्रगती नसली तरी सर्व व्यवहाराच्या एकुण 5 टक्के व्यवहार डिजिटल पद्धतीने होत आहेत. भारतीय लोकांना रोख रक्कम स्वतःजवळ बाळगणे व रोख रक्कमेत व्यवहार करणे ही अधिक सुरक्षीत वाटते. स्वतः जवळ रोख रक्कम नसेल तर मानसिक दृष्ट्या तो अस्वस्थ होऊन व्यक्तीत असूरक्षिततेची भावना निर्माण होते. त्यामुळे रोकडरहित व्यवहाराचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते, असे असले तरी तुरुण वर्ग मोठ्या प्रमाणावर कागदी चलनाच्या माथ्यमाकडून इलेक्ट्रॉनिक साधनाकडे विशेषत: पेमेंट कार्डसकडे वळत आहे.

रोकडरहित (कॅशलेश) व्यवहार करण्याचे विविध पर्याय :-

प्लॅस्टीक मनी (डेबीट कार्ड, क्रेडीट कार्ड) प्लॅस्टीक मनी म्हणजे अशा प्रकाराचे चलन जे प्लॅस्टीक कार्डच्या रूपात बनवला आहे व हे छापील नोटाच्या ऐवजी वापरले जाते. प्लॅस्टीक मनीचे आपण रूप पाहतो ते रूप म्हणजेच क्रेडीट कार्ड, डेबीट कार्ड होय. छापील नोटाच्या नंतर

चलनामध्ये बदल घडवून आणला तो ते थेट प्लॉस्टीक मनीच. यामुळे मोठी रोख रक्कम घेवून फिरण्याची तितकी गरज नाही. भारतात हे पर्याय बन्याच वर्षांपासून उपलब्ध झाले असून अलोकडे याचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जात आहे.

बीट कार्ड :-

ह्या प्रकारच्या कार्डसना अपण Prepaid कार्डस म्हणु शकतो. कारण डेबीट कार्ड वापरण्यासाठी बँक खात्यामध्ये रक्कम जमा केलेली असावी लागते. हे कार्ड बँक खात्यामध्ये शिल्लक रक्कम असेपर्यंत वापरता येते. डेबीट कार्ड द्वारे विक्रेत्याकडे व्यवहार करताना कार्ड वापरल्यावर खातेधारकाच्या बँक खात्यामधून विक्रेत्याच्या खात्यात थेट रक्कम जमा होते.

क्रेडीट कार्ड :-

ह्या प्रकारच्या कार्डसना आपण Post Paid कार्डस म्हणु शकतो. कारण ह्यामध्ये आपण आधी व्यवहार करून नंतर महिना अखेरीला पैसे बँकेत भरतो. यासाठी बँक खात्री करून खातेदारांना एक मर्यादा घातलेले क्रेडीट कार्ड देते ज्याद्वारे तो कधीही मर्यादेपर्यंत खरेदी करू शकतो. खरेदीवेळी बँक खातेधारकाच्या बतीने पैसे जमा करते व नंतर महिना अखेरीस बँक बिल पाठविते ज्यानुसार खातेधारक ती रक्कम बँकेमध्ये जमा करतो.

इंटरनेट बँकिंग :-

या पर्यायामध्ये आंधी बँकेकडे अर्ज द्यावा लागतो त्यानंतर बँक खातेधारकाला यूजर आयडी व पासवर्ड देते. याला 'ऑनलाईन बँक खाते' असेही म्हणता येईल. आयडी पासवर्ड घेवून तुमच्या बँकेच्या इंटरनेटच्या ऑनलाईन व्यवहारासाठी तयार. खरेदी करताना इंटरनेट बँकिंग पर्याय निवडायचा, आपली बँक निवडायची, यूजर आयडी, पासवर्ड टाकायचा, तुमच्या फोनवर आलेला OTP तेथे टाकायचा की झाली. खरेदी हा पर्याय सर्व पर्यायामध्ये नक्कीच सर्वांत सुरक्षित आहे. तुमच्या खात्यामधून कोणताही व्यवहार झाला की, एक ई-मेल आणि एक SMS सुद्धा येतो. तुम्ही ऑनलाईन / ऑफलाईन केलेल्या सर्व व्यवहाराची नोंद या वेबसाईटवर कधीही पाहू शकतो, ती स्टेटमेंट प्रिंट करू शकता यालाच नेटबँकिंग सुद्धा म्हणतात.

ई-वॉलेट / मोबाईल वॉलेट :-

ई-वॉलेट म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक कार्डच्या तो एक प्रकार असून संगणक किंवा स्मार्टफोनने ऑनलाईन व्यवहार करण्यासाठी वापरले जाते. ई-वॉलेट बँक खातेधारकाच्या खात्याशी जोडवे लागते आणि त्यानंतर खात्यावरून पैसे खर्च करता येतात. सोप्या भाषेत सांगायचे तर हे मोबाईलमध्ये असलेले आभासी पॉकेट आहे. जे व्यवहारासाठी खन्याखन्या पाकीटाची जागा घेऊ पाहतय. या मोबाईल वॉलेटमध्ये आपण ठराविक रक्कम साठवू शकतो आणि ते कठेही व्यवहारासाठी वापरता येते. ऑनलाईन व्यवहार (खरेदी) रिचार्ज / पैसे पाठविणे इत्यादी तसेच ऑफलाईन ठिकाणी जसे की, किरणा विक्रेते, रिक्षा, टॅक्सीचालक, दैनंदिन विक्रेते (भाजी, पेपर इ.), यिहार कॉऊंटर यांना पैसे देण्यासाठी सहज करता येतो. या वॉलेटमध्ये तुम्ही तुमच्या बँकखात्यामधून डेबीटकार्ड/क्रेडीटकार्ड/नेटबँकिंग द्वारे पैसे भरायचे आणि ते पैसे नंतर वरील प्रमाणे ठिकाणी Send Money / Receive Money असे पर्याय वापर शकता, हा पर्याय पूर्ण सुरक्षित केलेले असून तुमच्या वॉलेटमधून कोणताही व्यवहार झाला की, एक ई-मेल आणि एक SMS सुद्धा येतो. सध्या बरंव मोबाईल वॉलेट उपलब्ध आहेत. पेटीएम, प्रो चार्ज, मोबीकीवीक, ऑक्सीजन इत्यादी.

युपीआय (United Payment Interface) :-

यूपीआय ही एक अशी व्यवस्था आहे की, ज्यामध्ये अनेक बँकांच्या अनेक खात्याना एकच मोबाईल अप्लीकेशनद्वारे आणून सोयोस्कर पैसे पाठविणे, रक्कम भरणे, खरेदी एकाच ठिकाणी एकाच अंपमध्ये उपलब्ध होते. या पद्धतीमध्ये लॉगीन यूजरआडी, पासवर्ड, बँकखात्याचा क्रमांक, IFSC यापेकी कशाचीही गरज नाही. यूपीआय मध्ये केवळ यूजर नेपाचा वापर होतो. ज्याद्वार व्यवहार थेट बँकेमधून पार पडतात. या युजरनेमला VPA (व्हर्चुअल प्रायवेट अड्रेस) म्हणतात. यामुळे पैसे पाठविण्याकरीता केवळ या नावाचाच वापर करून काही क्षणात पैसे युजरनेमला VPA (व्हर्चुअल प्रायवेट अड्रेस) म्हणतात. यामुळे पैसे पाठविण्याकरीता केवळ या नावाचाच वापर करून काही क्षणात पैसे युजरनेमला VPA (व्हर्चुअल प्रायवेट अड्रेस) म्हणतात. यासाठी थेट बँक खात्यामधूनच व्यवहार केला जातो. हे वापरण्यासाठी तुमच्या फोन तुमच्या बँक खात्याला मोबाईल वॉलेट प्रमाणे रक्कम भरावी लागत नाही. यासाठी थेट बँक खात्यामधूनच व्यवहार केला जातो. हे वापरण्यासाठी तुमच्या फोन तुमच्या बँक खात्याला मोबाईल / नेटबँकिंगमार्फत जोडलेला असावा लागतो. त्यानंतर तुम्ही तुमच्या बँकेचे अधिकृत अंप फोनमध्ये डाऊनलोड करा. तोच मोबाईल क्रमांक युपीआयशी जोडा आणि व्यवहारासाठी हे अंप वापरा. याला ऑफ लाईन पर्यायसुद्धा उपलब्ध आहे. हा पर्याय तुमच्या फोनवरून *#99# डायल करून वापरता येईल.

मोबाईल बँकिंग :-

मोबाईल बँकिंग हा व्यवहार करण्याचा नवा मार्ग असून यामुळे रोख रक्कम जवळ बाळगावी किंवा साध्या कामासाठी बँकेमध्ये फेन्या मारण्याची गरज नाही. आता ही सुविधा जवळपास प्रत्येक प्रमुख बँकेमध्ये उपलब्ध असून मोबाईल अॅपद्वारे SMS किंवा USSD द्वारे सुद्धा बँकिंगसाठी पर्याय उपलब्ध आहेत. हा फोन बेसीक फोन / इंटरनेट नसलेल्या फोन्ससाठी तयार करण्यात आला असून प्रथम तुमच्या फोन क्रमांक बँकेमध्ये तुमच्या खात्याला जोडावा लागतो. त्यानंतर तुम्हाला MMID कोडची माहिती SMS द्वारे पाठवून सहज पैसे पाठविता येतात. SMS द्वारे :- यासाठी बँकेच्या निर्देशानुसार काही ठराविक संज्ञा दिलेल्या असतांत जे की, <mobile No> <MMID> <Amount> <User ID> <MPIN> ही एसबीआयची संज्ञा आहे.

UDSS द्वारे :- युपीआय साठी ऑफलाईन पद्धती UDSS द्वारे व्यवहार सरकारद्वारा सर्व बँकांना सूचना देवून *#99# एकच क्रमांक निश्चित करण्यात आला असून याद्वारे खात्यातील शिल्लक तपासणे पैसे पाठविणे हे व्यवहार करता येतात.

आधार कार्ड बँकिंग :-

Adhar Enabled Payment System (AEPS) ही एक अशी पेमेंट सेवा आहे ज्याद्वारे आधारचा वापर करून संबंधीत आधार एनेबल बँक खात्यामध्ये प्राथमिक बँक व्यवहार करता येतो. या प्रकारच्या व्यवस्थेमध्ये आधी कार्डधारकाला आधार कार्ड बँक खात्याला संलग्न

करावा लागतो. त्यांनंतर ज्या ठिकाणी पैसे द्यायचे आहेत तेथे तूमचा आधार टाका व तूमच्या बोटाचे फिंगरप्रिंट द्या लागेच व्यवहार पार पडेल. म्हणजे आधारकार्डवरील क्रमांक आणि बायोमॅट्रिक पद्धतीने बोटाचे स्कैन याह्वारे पैसे ट्रान्सफर, शिल्लक पैसे काढणे इत्यादी व्यवहार करता येतात ही व्यवस्था सध्यातील खूपम कमी ठिकाणी आहे.

रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचे फायदे :-

- 1) रोकडरहित व्यवहार करणे सूलभ व सोयीचे असते तसेच ते रोख रक्कम हाताळण्यापेक्षा अधिक सुरक्षितही असते आणि जोखीम कमी होऊन चोन्या, दरोडा, लुटपाट यांचे प्रमाण कमी होईल.
- 2) कागदी चलन छापण्याची आवश्यकता कमी झाल्यामुळे कागदाच्या मागाणीत घट होते. परिणामत: कमी झाडे कापली जातात आणि त्यामुळे सहाजिकच पर्यावरण संरक्षणात आणि संवर्धनात मोठा हातभार लावता येतो.
- 3) डिजिटल व्यवहारामुळे सर्व आर्थिक व्यवहार अत्यंत कमी बेळात कुठेही न जाता पार पाडता येतात. त्यामुळे पैशाची व वेळेची बचत होऊन ग्राहकांच्या समाधानात बाढ होते.
- 4) रोकडरहित व्यवहाराह्वारे अर्थव्यवस्था अधिक प्रगत व विकसित होते आणि रक्कम प्रदान प्रणाली आधूनिक करता येते तसेच रोकडरहित व्यवहारामुळे अर्थव्यवस्थेत अधिक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व स्थापित करणे आणि समांतर व बेकायदेशीर अर्थव्यवस्थेचे निर्मलन करणे शक्य होते.
- 5) व्यापारी वर्गाला त्योच्या भौगोलिक कक्षांच्या पल्नीकडे जाऊन व्यापार करणे शक्य होते. त्याच्या व्यवसायातील ग्राहकांची संख्या वाढवता येते आणि त्याहारे व्यवसायाची वृद्धी करता येते.
- 6) डिजिटल साधनाची आर्थिक व्यवहार केल्यास त्याची सर्व बँका व वित्तीय संस्थांकड ताँद होते. त्यामुळे कर चोरीचे प्रमाण कमी होऊन ते नगण्य राहीलं.
- 7) रोख आर्थिक व्यवहारामुळे अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार वाढला. आहे, रोकडरहित अर्थव्यवस्थेमुळे भ्रष्टाचारमुक्त समाजव्यवस्थेची निर्मिती होईल.
- 8) बनावटी चलनामूळे देशात आतंकवाद, दहशतवाद व नक्षलवाद यांना खतपाणी मिळते. रोकडरहित अर्थव्यवस्थेमूळे बनावटी चलनाची समस्या आपोआप संपुढात येते.
- 9) आर्थिक व्यवहार ऑनलाईन झाले तर सरकारला आणि लोकांना कर भरण्याची आणि चुकवणाऱ्याची माहिती ऑनलाईन बघता येते आणि कर वाचण्याचा प्रयत्न करण्याऱ्यांना लगाम बसते.
- 10) ज्या ठिकाणी बँकिंगच्या सुविधा नाहीत अशा ठिकाणी ई-पेमेंट किंवा मोबाईल बँकिंगच्या माध्यमातून सहज व्यवहार करता येतात. तसेच इंटरनेटकारी योजनांचा निधी लाभार्थ्यांच्या खात्यात सहज पोहचवता येणार आहे.

रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचे तोटे

- 1) सायबर गुहे हे रोकडरहित अर्थव्यवस्थेसमोर मोठे आकान आहे. बँक खाते हॅक होणे, खात्यातील रक्कम परस्पर काढून घेणे अशा सायबर क्राईम फसवणुकीत वाढ होण्याची शक्यता आहे.
- 2) भारतात निरक्षरता व अज्ञान मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे डिजिटल साधनांचा वापर अनेकांना करता येणार नाही. त्यांना तांत्रिक व्यवहाराचे प्रशिक्षण देणे हे एक मोठे आकान आहे.
- 3) आपल्या देशात सर्व ठिकाणी इंटरनेटचे जाळे शक्य नसल्यामुळे आणि रोकडरहित अर्थव्यवस्थेत आर्थिक व्यवहार अंमलात आणण्यासाठी इंटरनेटचे जाळे सर्वदूर असणे आवश्यक आहे. अरोखीने व्यवहार करण्यासाठी लागणारी सुविधा भारतात उपलब्ध नाही.
- 4) बँरेचदा वेगवेगळ्या बँकखात्यातील पिन नंबर व पासवर्ड वेगवेगळे असल्याने ते लक्षात राहत नाही. त्यामुळे आर्थिक व्यवहारात अडचणी निर्माण होतात.

संदर्भसूची :-

- 1) योजना, मासिक फेब्रुवारी 2017
- 2) सकाळ साप्ताहिक मासिक नोंदवा-डिसेंबर 2016
- 3) लोकप्रभा मासिक, नोंदवा-डिसेंबर 2016
- 4) लोकसत्ता वर्तमानपत्र 15-18 नोंदवा 2016
- 5) कुरुक्षेत्र मासिक, डिसेंबर 2016
- 6) रिसर्च दिजिन कॉमर्स, मॅनेजमेंट अँन्ड सोशल सायन्स